

**AMERİKALI BİR MİSYONERİN XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA
TÜRK-ERMENİ KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ İLE İLGİLİ
İZLENİMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

*(An Analyse on Impressions of American Missionaries About Cultural
Relations of Turks and Armenians at the Mid of 19th Century)*

Dr. Gürsoy ŞAHİN*

ÖZET

Bu çalışmanın esasını Amerikalı misyoner Henry John Van Lennep (1815-1889)'in Türkiye'de bulunduğu 1840-1869 yıllarındaki Türk-Ermeni kültürel ilişkileri ile ilgili izlenimleri oluşturacaktır. Kongregasyon misyoneri olan Van Lennep, başta İzmir (1840-1844; 1863-1869), İstanbul (1844-1854) ve Tokat (1854-1856) olmak üzere Mısır ve Doğu'da geniş kapsamlı araştırma ve seyahatlerde bulunmuştur. Ülkesinde Ermeniler ile ilgili çeşitli çalışmaların editörlüğünü üstlenmiştir. Lennep'in Türkiye'de doğmuş, uzun süre ülkenin çeşitli yörelerinde incelemelerde bulunmuş, yüksek düzeyde kültüre sahip bir yabancı olması ve çalışmalarının Osmanlı ülkesindeki Ermeniler üzerine yoğunlaşması onun Türkler ve Ermeniler arasındaki kültürel ilişkiler ile ilgili izlenimlerini bizim açımızdan daha da önemli kılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk, Ermeni, Henry John Van Lennep, Kongregasyon, Misyoner, Amerika.

ABSTRACT

The main aim of this study is to analyse the impressions of American missionary Henry John Van Lennep, on Turko-Armenian cultural relations between 1840-1869 in Turkey. Van Lennep as a congregationalist missionary, travelled and searched first in Smyrna (1840-1844; 1863-1869), Constantinople (1844-1854) and Tokat (1854-1856) and then in Egypt and Eastern part of Turkey. In his country, he undertook the edition of some studies about Armenians. His impressions cultural relations between on Turks and Armenians become more important to us because Lennep was born in Turkey, he investigated different regions of the country for a long

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye, (el-mek: gsahin@aku.edu.tr).

time, had a high level of culture and focused his research on Armenians in Ottoman Empire.

Key words: Turks, Armenians, Henry John Van Lennep, Congregationalist, Missionary, American.

Bilindiği gibi Türklerle Ermeniler, Osmanlı Devleti yönetiminde uzunca bir süre gayet dostane bir şekilde yaşamışlar ve toplumsal yaşayışın doğal bir sonucu olarak kültürel etkileşime girmişlerdir. Bu dönem içerisinde Ermeniler, Osmanlı yönetimi tarafından “*millet-i sadıka*” veya “*tebaa-ı sadıka*” sıfatlarıyla tavsif edilmişlerdir. İki toplum arasındaki etkileşim o kadar derin olmuştur ki geleneklerinden giyim tarzına dillerinden günlük yaşantılarına kadar bir çok alanda bir bütün oldukları ve neredeyse Ermenileri Türklerden ayıran tek özelliğin din olduğunu söylemek sanırız abartılı olmayacaktır.

Ancak özellikle XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalı devletlerin, asıl gayeleri Hristiyanlığı dünyaya yaymak olan misyonerler¹ vasıtasıyla Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda, Osmanlı Devleti’ne karşı kışkırtmaları sonucunda Türk-Ermeni ilişkileri olumlu yönünü kaybetmiş ve zamanla yeni bir boyut kazanarak çatışmaya dönüşmüştür. Bu çerçeveden olmak üzere Anadolu’ya Avrupa devletlerinden pek çok misyoner gelmiştir². Anadolu’ya gelen misyonerlerin amacı genel olarak Osmanlı ahalisini Hristiyanlaştırmak olmakla birlikte din değiştirme, Müslümanlar açısından ölüm cezasını gündeme getirdiği için bu durum pek de mümkün olmamıştır³. Bu sebeplerden misyonerler ilgilerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmışlardı.

Çalışmalarına bu çerçevede devam eden misyonerlerden kimileri Türklere son derece önyargılı ve Hristiyan taassubu ile yaklaşırlarken bazı misyonerler ise nispeten daha objektif gözlemler ve insafli yorumlar yapmışlardır. Araştırmamızda nispeten objektif gözlemlerde bulunan misyonerlerden birisi olan Amerikalı Henry John Van Lennep’in faaliyetleri

¹ Latince “göndermek” anlamına gelen “mittere” kökünden türeyen misyoner, Hristiyan inancını vaaz etmek ve ayinleri yönetmek yetkisi ile donatılmış din adamı anlamına gelmektedir. Bkz. “Misyoner” md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 842-843.

² Amerika’nın misyonerlik faaliyetlerini değerlendirebilmek açısından Osmanlı-ABD ilişkilerinin tarihi sürecini gözden geçirmek yerinde olacaktır. Ancak bu mevzuu yine bu eserde tarafımızca hazırlanan “Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine Bir İnceleme” isimli çalışmaya havale etmekle yetineceğiz.

³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar OCAK, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt yayını, 2. baskı, İstanbul 1999, s. 61-62, 67-69.

çerçevesinde Türk-Ermeni kültürel ilişkileri ile ilgili izlenimleri üzerinde durulacaktır. Yine çalışmada, Türk-Ermeni ilişkilerinin kültürel boyutu ortaya konularak iki toplumun birbirine hiç de yabancı olmayan, kullandıkları sözcüklerden, düşünlerine, giysilerine kadar birbirine benzeyen, birbirine mesafeli ama saygılı bir toplumsal yaşayışın örnekleri sunulmaya çalışılacaktır.

Henry John Van Lennep, 18 Mart 1815⁴ tarihinde Türkiye’de İzmir şehrinde doğmuştur. Babası Avrupalı bir tüccar olan Richard Van Lennep ve annesi d’Adéle Marie’dir. Lennep’in ailesinin aslı Hollanda’nın tanınmış ve eğitilmiş bir sülalesine dayanır. 1830 yılında 15 yaşında Amerika’ya gönderilen Lennep, Amherst ve Hartford’da dil okulunda hazırlık okumuş, 1837 yılında Amherst’den mezun olmuştur. Daha sonra Andover’de bir yıl dini ilimlerle ilgili çalışmalar yapan Van Lennep, 1838-1839 yılları arasında Hartford’da Rev.⁵ Dr. Joel Hawes’in yönetiminde dini eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra Amherst’de kongregasyon⁶ kilisesi tarafında 27 Ağustos 1839 tarihinde kongregasyon delegeşi olarak atanmış, 1840 yılında ise “*American Board of Commisioners for Foreign Missions*” (ABCFM) (Amerikan Yurtdışı Misyonerler Komiserliği Masası) misyoneri olarak Anadolu’ya dönmüştür.

Van Lennep, ilk olarak 3 Kasım 1839 tarihinde Emma L. Bliss ile evlenmiştir. Ancak eşinin 7 Eylül 1840 tarihinde ölümü üzerine Türkiye’nin batısı ve Yunanistan’daki geniş vaaz turnelerinden sonra 1843 yılında ABD’ye geri dönmüştür. ABD’de bulunduğu sırada bu kez eski öğretmeni Dr. Joel Hawes’in kız kardeşi Mary Elizabeth Hawes⁷ ile 4 Eylül 1843 tarihinde ikinci evliliğini yapmıştır. O da İstanbul’da 27 Eylül 1844 tarihinde ölünce, Lennep 1849 yılının sonlarında ABD’ye giderek kongregasyon papaz ve eskiden Suriye’de misyonerlik yapan Rev. Isaac Bird’ın 27 yaşındaki kız kardeşi Emily Ann Bird ile 18 Nisan 1850 tarihinde üçüncü evliliğini yapmıştır.

⁴ Bazı kaynaklarda Lennep’in doğum tarihi 8 Mart 1815 olarak bildirilmekte olup (<http://www.famousamericans.net/henryjohnvanlennep/> (15.03.2005), ancak bu tarihin 18 Mart 1815 olduğu Lennep’in eserinde ifade edilmektedir. Bkz. Rev. Henry J. Van LENNEP, *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, (yay. haz. Pars Tuğlacı), Altayhan Matbaası, İstanbul 1985, s. 95.

⁵ Reverend (kıs. Rev.); hürmete layık, saygıdeğer, sayın, muhterem (papaz veya vaizlerin lakabı olarak kullanılır).

⁶ Kongregasyon (Congregational); toplamak, bir araya getirmek, bir azizin adı altında toplanan dindarların meydana getirdiği tarikat, “bağımsızlar”, cemaate ait, idaresi üyeler kurulunun (kongregasyon) elinde olan kilise idare sistemi gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. “Kongregasyon” md. *Meydan-Larousse*, C. VI, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 444.

⁷ Mary E. Hawes, İstanbul’da kız öğrenciler için okul kurulmasında çalışmıştır. Rev. Dr. Joel Hawes 1845 yılında, kız kardeşi Mary E. Hawes’in anısına bir kitap yayınlamıştır. Bkz. <http://www.famousamericans.net/henryjohnvanlennep/> (15.03.2005).

Lennepe, misyonerlik faaliyetlerine 1840 yılında ilk önce İzmir’de başlamıştır. Misyoner Lennepe, diğer Amerikalı misyonerler gibi faaliyetlerini “çok ilginç bir ırk” olarak tanımladığı Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmış, buna bağlı olarak amacının Ermenileri “aydınlatma” olduğunu eserinin önsözünde ifade etmiştir⁸. Bu amaçlar doğrultusunda faaliyetlerde bulunan Lennepe, 1840-1869 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Balkanlarda yeni bir misyonerlik teşkilatı kurmuş⁹, kendisinden sonra gelen misyonerler ve dini kuruluşlarla bağlantı kurarak başta İzmir (1840-1844; 1863-1869), İstanbul (1844-1854) ve Tokat (1854-1856) olmak üzere Mısır ve Doğu’da geniş kapsamlı araştırma ve seyahatlerde bulunmuştur. Yine bu dönemde önceleri Tokat’ta ilahiyat okulunda¹⁰, daha sonraları ise Robert Kolejde dersler vermiştir.

Lennepe’in 1847 yılında Suriye ve Filistin’e yaptığı seyahat, 1875’de yayınlanan “*Bible Lands, Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture*” adlı (Açıklayıcı Metinlerle İncil-Kutsal Kitap Ülkeleri, Modern Örf ve Adetleri) kitabının konusunu oluşturmuştur. 1854 yılında görevi İstanbul’dan Tokat’a nakledilen misyoner, Tokat’ta bir misyon merkezi ile bir ilahiyat okulu kurmuştur. Araştırmamızın kaynaklarını oluşturulan “*Oriental Album: Twenty Illustrations in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*,” (Doğu Albümü: Türkiye’deki İnsan ve Manzaralardan Yirmi Yağlı Boya Tablo) ve “*Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*” (Anadolu’nun Az Tanınan Bölümlerinde Seyahatler) adlı eserlerindeki resimleri kendisi çizen Lennepe’in 1870 yılında yayınladığı “*Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*” isimli eseri de Tokat, Amasya, Sivas bölgeleri ile Anadolu’nun Hitit devrine ait bir çok arkeolojik kalıntıları hakkında kaleme aldığı notlara dayanmaktadır. 1861 yılında Tokat’tan ayrılarak Amerika’ya giden Van Lennepe, ABD’de “*Oriental Album*” isimli eserini yayınlamıştır. 1863 yılında tekrar Türkiye’ye dönen Lennepe, 1869 yılına kadar İzmir’de vaizlik ve öğretmenlik faaliyetlerini sürdürmüştür. Van Lennepe, 1869 yılında kataraktan görme yeteneğini kaybetmiş ve ülkesine geri dönmüştür.

⁸ Henry J. Van LENNEP, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, C. I, [yayınlayan] John Murray, London 1870, s. i.

⁹ Van LENNEP, *The Oriental Album*, s. 95; http://www.elibron.com/english/other/item_detail.phtml?msg_id; http://www.griffingweb.com/contented_to_feed_upon_husks.htm; <http://www.amherst.edu/~rjyanco/genealogy/acbiorecord/1837.html>; <http://archiver.rootsweb.com/th/read/ayrshire> (15.03.2005).

¹⁰ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 152; Tokat’taki bu okul 1857 yılında kundaklanarak yakılınca 1859’da daha emin bir bölge olarak görülen Harput’a nakledilmiştir. Bkz. Erdal AÇIKSES, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 940-941.

1876-1878 yıllarında New York'da Le Roy'da bulunan Ingham Üniversitesinde modern diller, Yunan dilleri ve tabii bilimler hocalığı yapan Lennep, daha sonra ise Massachusetts'de Great Barrington Üniversitesinde hocalığa devam etmiştir. Lennep'in, "*Oriental Album*" adlı eseri dışında "*Travels in Asia Minor*" (2 vols., London, 1870), "*Ten Days Among Greek Brigands*" (Rum Eşküyalar Arasında On Gün) ve "*Bible Lands*" (1879) isimli kitapları da yayınlamıştır. Ayrıca değişik konularda farklı araştırmalar yapmış ve Ermeniler ilgili çeşitli çalışmaların da editörlüğünü üstlenmiştir. Misyoner 11 Ocak 1889'da yetmiş dört yaşında Great Barrington'da ölmüştür. İngilizce, Fransızca gibi Batı dillerinden başka, Ermenice, Yunanca ve Türkçe gibi Doğu'ya has tanınmış on tane dil bilen ve bunların beşiyle rahatça vaaz verebilen Lennep, müzik, arkeoloji ve resimle de uğraşmıştır.

Van Lennep'in hayatını incelerken dikkat çeken önemli bir özellik, misyonerlerin eğitiminin son derece titizlikle verildiği, dini eğitimin yanında görev yapılacak bölgelerin dilleri ve sosyal özellikleri ile ilgili alanlarda yetiştirilmeye çalışıldığıdır. Zaten Anadolu'ya gelen misyonerler Türk halkının eğitim, kültür ve ahlak bakımından durumlarını incelemeyi, sosyal, ekonomik ve dinsel konularını öğrenmeyi bir görev telakki etmiş ve ona göre stratejiler geliştirmişlerdir¹¹.

Henry J. Van Lennep'in çalışmamıza esas alacağımız eserlerinden ilki Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde A/5722 1870 numarada kayıtlı bulunan, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, London 1870, [yayınlayan] John Murray, adlı 2 ciltlik eseridir. Bir diğeri ise yine TTK kütüphanesinde B/9446 numarada kayıtlı bulunan Rev. Henry J. LENNEP, *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors*, (yay. haz. Pars Tuğlacı), Altayhan Matbaası, İstanbul 1985 isimli eseridir¹².

Yukarıda kısmen bahsi geçtiği üzere Van Lennep'in "*Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*" isimli eserinin birinci cildinde, İzmir'den başlayarak İç Anadolu'da bazı bölgeleri ile Karadeniz'deki izlenimleri yer almaktadır. Ayrıca Samsun'daki Hristiyanlar, Amasya, antik Akropolis, kral

¹¹ Bu konuda benzer manada bilgiler için bkz. Seçil AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 3, Ankara 1992, s. 6; keza Seçil AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Raporlarında Türk İmajı", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, (28.X-1.XI.1985), Eskişehir 1987, s. 336-352; E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 936.

¹² Eserin orijinali Rev. Henry J. Van Lennep, *The Oriental Album: Twenty Illustrations in Oil Colors of The People And Scenery Of Turkey*, Anson D. F. Randolph, New York 1862, s. 1-48 sayfa olup yirmi adet resim mevcuttur. Ayrıca P. Tuğlacı tarafından asıl metnin peşine Türkçe tercümesi de eklenmiştir. Keza bkz. Rev. Henry J. LENNEP, *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors*, (yay. haz. Pars Tuğlacı), Altayhan Matbaası, İstanbul 1985, s. 1-144 olarak kayıtlıdır.

mezarları da anlatılmıştır. Gezgin devamla Tokat ve Sivas şehrini anlatırken Türk karakteri ile ilgili bilgiler de vermektedir. Lennep ayrıca Hristiyan ve Müslümanlar arasındaki ilişkileri de eserinde ele almış, Türkmenler, Yörükler, Kürtler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler gibi topluluklara da değinmiştir. Eserde Türkiye'deki şehirlerin ve evlerin fiziki görüntüleri, sosyal yapı, bayram, evlilik törenleri, müzik türleri ve müzik aletleri, dini yapı, mezarlıklar, cenaze töreni gibi konuları da ele alan bölümler bulunmaktadır¹³. Van Lennep'in eserinde misyoner olmasından kaynaklanan önyargısı genel olarak çok azdır¹⁴. Bunda onun Türkiye'de doğmuş olmasının ve çok iyi Türkçe bilmesinin önemli etkisinin olduğu muhakkaktır. Lennep'in eserinde keskin gözlemler ve Türkiye hakkında yakından edinilmiş bilgiler dikkat çekicidir.

Henry John Van Lennep'in Türkiye ile ilgili seyahatnamesi yanında çalışmamızda kullandığımız ve içinde yer alan resimleri ilgili yerlere koyduğumuz ve ülkesinde "*The Best American Costume Book of the 19th Century*" (Amerika'nın 19. Yüzyıla Ait En İyi Kostüm Kitabı) olarak nitelendirilen Rev. Henry J. Van Lennep, *The Oriental Album: Twenty Illustrations in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, Anson D. F. Randolph, New York 1862 isimli bir başka çalışması da bulunmaktadır. Eserde yer alan resimler arasında "*A Turkish Effendi*", (bir Türk efendisi) "*Armenian Lady* (bir Ermeni kadın-evinde)", "*Turkish and Armenian Ladies* (Türk ve Ermeni kadınlar-dışarıda)", "*Turkish Scribe*" (Türk katibi), "*Turkish Lady of Rank* (kibar Türk hanımı-evinde)", "*Turkish Cavass* (Türk kavas-polis memuru)", "*Turkish Lady* (Türk kadını-peçesiz)", "*Armenian Piper*" (Ermeni gaydacı), "*Armenian Ladies* (Ermeni kadın-evinde)", "*Armenian Marriage Procession*" (Ermeni evlilik töreni), "*Armenian Bride*" (Ermeni gelini), "*Albanian Guard*" (Arnavut muhafızı), "*Armenian Peasant Woman*" (Ermeni köylü kadın), "*Bagdad Merchant* (Bağdatlı tüccar-gezgin)", "*Jewish Marriage*" (Yahudi Evliliği), "*Jewish Merchant*" (Yahudi tüccar), "*Gypsy Fortune Telling*" (Çingene falı), "*Bandit Chief*" (baş eşkıya), "*Circassian Warrior*" (Çerkez savaşçı) ve "*Druse Girl*" (Dürzi kızı) isimli resimler bulunmakta ve resimlerin yanlarında ise çeşitli bilgiler ve izlenimler yer almaktadır¹⁵.

Lennep'in iki eserinin de inceleme alanları yukarıda da değindiğimiz üzere daha çok Tokat, Amasya, Sivas bölgeleridir. Lennep'in bu bölge

¹³ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. i-iv.

¹⁴ Bu konuda ayrıca bkz. Roderic H. DAVISON, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, C. II, (çev. Osman Akinhay), Papirüs yayını, İstanbul 1997, s. 275.

¹⁵ Rev. Henry J. Van LENNEP, *The Oriental Album: Twenty Illustrations in Oil Colors of The People And Scenery Of Turkey*, Anson D. F. Randolph, New York 1862, s. 1-48; ayrıca <http://www.reeseeco.com/cat213/cat213e.htm> (15.03.2005).

üzerinde yoğunlaşması inancı doğrultusunda olmuştur. Zira Tokat'ın Hristiyanlar için önemi, İncil'i, Hind ve Fars dillerine çeviren ünlü misyoner Henry Martyn'in öldüğü ve gömüldüğü yer olmasından kaynaklanmaktadır¹⁶. Bölgede yaşayan Ermenilerin de misyoner Lennep'in ilgisini çeken bir diğer etken olduğu muhakkaktır.

Misyoner Lennep'in Türkiye'de doğmuş, uzun süre ülkenin çeşitli yörelerinde incelemelerde bulunmuş, yüksek düzeyde kültüre sahip bir yabancı olması, çalışmalarını Osmanlı ülkesindeki Ermeniler üzerine yoğunlaştırması ve kendi ifadesi ile din öğretmeni olmak ve karşılıksız tıbbi yardım ve ilaç dağıtmak gibi nedenlerle halkın bütün sınıflarına erişebilme imkanına sahip olması¹⁷, onun Türkler ve Ermenilerle ilgili izlenimlerini bizim açımızdan daha da değerli kılmaktadır.

Bilindiği üzere Osmanlı toplumunda daha ilk dönemlerden itibaren değişik din ve kültüre sahip insanlar uzun süre çok iyi geçinerek bir arada yaşamışlar, dinlerini, kültürlerini unutmamışlar bu arada az veya çok birbirlerinden etkilenmişlerdir¹⁸. Hatta Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslim unsurların bugün dahi en ileri heterojen demokrasilerde azınlıklara nasip olmayan muhtariyet esaslarını ihtiva eden “*millet*” sistemi içerisinde yaşadıkları söylenebilir¹⁹.

Bu anlamda bilgiler veren pek çok araştırmacı bulunmakta olup mesela XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye'de bulunan İngiliz Türkolog Charles Wells, Türklerin kendi dinlerinden olmayanlara bütün Avrupa ülkelerinden daha hoşgörülü davrandıklarını, gerçekte aralarında büyük kin ve düşmanlık bulunan değişik Hristiyan mezheplere mensup milletlerin ancak Osmanlı yönetiminde huzur bulabileceklerini savunur. Bu duruma farklı grupların Paskalya'dan önceki hafta Kudüs'te kutsal mezarın başında ancak Türk askerlerinin himayesinde bir araya gelebildikleri örneğini verir. Wells'e göre Türklerin cesaret, dürüstlük ve sağlam karakterine karşılık, Osmanlı Hristiyanları karakter zaafı içerisindedirler. Bunlar kendilerini gerçeğe ve dürüstlüğe değil, para kazanmağa adanmışlardır²⁰.

¹⁶ Lennep, bu konuda ayrıca bilgi vermektedir. Bkz. Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 166-167; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 113.

¹⁷ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 98.

¹⁸ Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C. II, Cem yayınevi, İstanbul 1995, s. 36; keza Halil İNALCIK, “Osmanlı Devletinin Kuruluşu”, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. I, Kitabevi yayını, İstanbul, 1997, s. 264.

¹⁹ M. Kemal ÖKE, “Osmanlı İmparatorluğunda Cemaatler Arası İlişkiler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 16, (Haziran 1986), s. 73.

²⁰ Hüseyin ÇELİK, *Türk Dostu, İngiliz Türkolog Charles Wells Hayatı-Eserleri ve Osmanlı Türkleri İle İlgili Düşünceleri*, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1996, s. 25.

Esasen Türk-Emeni toplumlarının kültürel ilişkilerini oldukça eskiye götürmek mümkün gözükmemektedir²¹. Osmanlı döneminde ise Türk-Ermeni ilişkilerinin boyutları farklı etkenlerle şekillenmiştir. Bu ilişkilerde dini kuralların yanında yerleşim bölgesi de önemli bir unsuru oluşturmuştur. Bu bağlamda Anadolu’da Müslüman ve Gayrimüslim halkın yerleşimi, bazı koşullara bağlanmıştır. Buna göre Osmanlı şehirlerinde belirli mahallelerde aynı dinden, mezhepten ve soydan olanlar yaşarken, zamanla bu özellik değişmeye başlamış Gayrimüslimlerin de Müslüman mahallesine yerleştikleri olmuştur²². Ancak esasen Osmanlı toplumundaki Müslim ve Gayrimüslimler arasındaki bu yakınlık, bir birlikte yaşama sanatından daha fazla, bir yan yana yaşama sanatı olarak da nitelendirilebilir. Keza Lennep de bu duruma vurgu yaparak Osmanlı’da halkı oluşturan milletlerin yan yana yaşayan ancak yine de birbirinden ayrı, yaşamları çağlar boyunca birbirine hiç karışmaksızın sürüp giden çeşitli ve farklı milletlerin mevcudiyetini bildirmektedir²³.

Zira iki grup arasında şehirlerde ve kasabalarda, panayır ve pazar alanlarında iktisadi ilişkiler kaçınılmaz olarak devam etmiş, komşular arasında da nezaket kuralları geçerli olurken iki topluluk arasındaki aşırı yakınlık tasvip edilmemiştir²⁴. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, her inanç sahibi topluluğu kendi içinde serbest bırakarak, onlara belirli bir özerklik tanımış, bu durum farklı topluluklar arasındaki ilişkilerin belirli bir seviye içerisinde gelişmesini sağlamıştır. Ermeniler ve Türkler bu yanyana yaşama sanatına bağlı olarak ufak tefek olaylar dışında önemli bir çatışma yaşamadan ilişkilerini geliştirmişlerdir.

Aynı anlamda bilgiler veren Van Lennep, Doğu’daki Müslümanlar ile Hristiyanları “birbirlerinden farklı olmayan kardeşler” olarak nitelendirmekte ve “Anadolu’da herkesin ortak yaşamayı öğrendiğini” belirtmektedir. Onun bildirdiğine göre, Türkiye’de insanlar dini haklardan yoksun bırakılmamakta ve ibadetleri engellenmemektedir. Lennep, yeniçerilerin ortadan kaldırılmadan önce zaman zaman Hristiyanları rahatsız ettiklerini, onların Gayrimüslimlerin evlerinin bulunduğu sokaklarda silah

²¹ Yaşar KALAFAT, “Türk-Ermeni Kültür İlişkilerinde Mitolojik Boyut”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 96 vd.

²² Suraiya FAROQHI, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt yayını, İstanbul 1998, s. 165-166.

²³ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 97.

²⁴ Bernard LORY, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Türkçe Konuşmak”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.-20. Yüzyıllar)*, (drl. François Georgeon-Paul Dumont), (çev. Maide Selen), İletişim yayını, İstanbul 2000, s. 298.

talimi yaptıklarını ancak son zamanlarda Avrupalı devletlerin de telkini ile bu anlayışın değişmeye başladığını ifade etmektedir.

Eserinde Batı ile Doğu'yu karşılaştıran misyoner, sosyal ilişkiler, askeri yapı vs. özelliklerin iki toplum arasında farklı olduğunu ifade ederken aralarında Ermenilerin de bulunduğu Hristiyanlar ile Müslümanları birbirinden ayrı tutmamaktadır²⁵. Bu şekilde Lennep, Türkler ve Ermenileri ayrı ve zıt iki unsur olarak değil Doğu kültürünün birer parçası olarak görmekte ve bir bütün olarak ele almaktadır. Bir Hristiyan misyoner olan Lennep'in iki farklı dine mensup bu toplumu, Doğuyu oluşturan bir bütünün parçaları olarak ele alması, muhtemelen bu iki toplumun benzerliklerini ve aynılıklarını gözlemlemesinden kaynaklanmaktadır.

Van Lennep, Türkiye'deki farklı toplulukların hep birbirinden ayrı kalmış olmakla birlikte, halkın Türkmenler, Yörükler, Kürtler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Çerkezler ve Çingenerden oluştuğunu bildirmektedir. Ona göre Anadolu halkı yüz hatları, vücut biçimleri ve huyları açısından çok çarpıcı çelişkiler sergilemektedir. Lennep, bunun sebebini, dini bağnazlığın, farklı ırkların birbirleri ile ilişki kurmalarını ve birbirleri ile kaynaşmalarını tamamıyla önlemiş olmasına bağlamaktadır²⁶.

İmparatorlukta özellikle evlenme yoluyla Türkler arasında az veya çok her ırkın belirgin karakteristik özelliklerinin görülebildiği anlaşılmaktadır. Bu farklı ırkların birbirinden hep ayrı kalmış olmasını Lennep, ülkenin son beş yüz yıldır içine düştüğü bir girdap olarak nitelendirmektedir. Yine ona göre çok istisnaî olarak başvuru fiili zorlamalar bir yana bırakılırsa egemen olan Türk ırkının sunduğu zenginlik, rahatlık, güç gibi çekici unsurlar, Osmanlı'nın tebaası olan farklı toplulukların her birinden pek çoğunun efendilerine katılmasına ve Müslümanların inancını benimsemelerine sebep olmuştur²⁷.

Bu tür genel bilgiler veren misyoner Lennep, bahse konu Ermenilerin, hemen Hazar Denizine kadar Doğu bölgelerinin ilk sakinleri olduğunu ifade eder. Ona göre Ermeniler, Nuh tufanından sonra bu toprakları terk etmediklerinden dolayı Adem'in oğlu Haik'in²⁸ torunları olduklarını iddia ederler. Yine Ermeniler, dillerinin hiçbir topluluğun dili ile karışmadığını ve ilk atalarının dillerinin hiç değişmeksizin koruduklarını öne

²⁵ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 5, 9, 12.

²⁶ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 113-114.

²⁷ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 114.

²⁸ Kaprilian öncülüğünde Ermenilerin Amerika'da çıkardıkları ve Ermenileri kurtarmak için silah ve savaşın gerekli olduğunu yazarak halkı tahrik eden ilk gazetenin isminin Haik Gazetesi olması da dikkat çekicidir. Bkz. Haluk SELVİ, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı), (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 120-122.

sürerler²⁹. Van Lennep, Ermenilerin fiziksel özelliklerini tarif ederken onların vücutlarının orantılı, saçları ve gözlerinin siyah olduğunu, nadiren de olsa sarı saç ve mavi gözü görülebildiğini ifade etmekte, ayrıca Ermeni kadınlarının güzel olduğunu, halkın eğitimde çok ilerlediğini belirtmektedir³⁰. Lennep'e göre Ermeniler, ülkenin hemen bütün şehirlerinde yaşamakta olup tarımla da uğraşmakla birlikte daha çok bölgelerinin ileri gelen tüccar ve teknik adamlardır³¹.

Lennep, Anadolu'daki iskândan bahsederken köylerin genellikle homojen bir yapıda olduğunu, yani bir köyde yaşayanlarının tümünün ya Türk ya Kürt veya Rum ya da Ermeni olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu toplulukların ikisi nadiren aynı köyde yaşardı. Bazı köyler ise bölgeden geçen kimi görevlilerin kanunsuz isteklerinden kaçınmak için yolların mümkün olduğunca uzağına kurulurdu³². Bilindiği üzere Türkler, Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından itibaren devlet, özellikle yeni fethedilmiş sınır bölgelerine Türkmenleri yerleştirmiştir. Batı Anadolu'daki Türkler, Balkanlarda ve Trakya'da iskan edilmiş, böylece yüzlerce yeni köy kurulmuştur. İlk dönemlerde yeni gelen Müslüman Türklerin, genellikle Hıristiyan köylülerle kaynaşmadığı, kendi köylerinde ayrı oturdukları anlaşılmaktadır³³. Lennep'in verdiği bu bilgilerin genel olarak gerçeğe uygunluğu anlaşılmaktadır. Ancak bütün köylerin aynı özelliği taşımadığı muhakkaktır. Uzun yıllar boyunca yan yana yaşayan bu topluluklar arasındaki mesafeli münasebet, ilişkilerin aynı zamanda uzun süre devam etmesini sağlayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Van Lennep, Türkler ve Ermeniler veya Türkler ve Rumların eğer aynı köyde yaşıyorlarsa, aralarında bir akarsu, geniş bir boş alan ve hatta tepe gibi sınırlar bulunduğunu belirtmektedir³⁴. Ancak bu durum kanaatimizce yörenin coğrafi özelliğine göre şekillenmiş olabilir. Misyoner her köyde bir kilise veya cami bulunduğunu ve ücret karşılığı bir molla veya rahip tutulduğunu belirtmektedir. Lennep, molla veya rahibin çocukların öğretmenlik görevini de yürüttüklerini, çoğunlukla bir din adamının birkaç köyden birden sorumlu olduğunu, hükümetin bir kaç köyü içine alan bir

²⁹ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 298-299; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 104.

³⁰ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 298, 301.

³¹ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 298-299; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 104; keza aynı anlamda bilgiler için bkz. Ercüment KURAN, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 29-34.

³² Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 126.

³³ H. İNALCIK, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu", s. 264.

³⁴ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 126.

hakim (kadı) veya müdür atadığını veya bir şehrin çevresindeki köylerin o şehrin yönetimi altına girdiğini ifade etmektedir³⁵.

Misyoner Lennep, Türklerle ve Ermeniler arasında pek çok benzerlikten bahsetmektedir. Bu anlamda Lennep, iki toplumda da aile adının olmamasını örnek olarak zikreder. Ona göre, aynı isimdeki kişileri birbirinden ayırt edebilmek için farklı bölgelerde çeşitli adetler geliştirilmiştir. Müslim Gayrimüslim olmasına bakılmaksızın insanların isimlerinin yanında işi veya mesleği de söylenir. Kişilerin fiziksel özelliklerine veya vücudunun belirgin bir özelliği ya da iyi bilinen bir karakter özelliğine göre lakap takılmaktadır. Aynı özellik Ermeniler için de geçerlidir. Mesela mummyakmaz Nikola, Nikola'nın hiç mum yakmadığını yani cimrilliğini, sobaburnu Garabed, Garabed'in kürek burunlu olduğunu göstermektedir.

Ermeniler arasında görülen bir adet ise babasının adından bir soyadı türetmek olup, mesela Kevork Tovmasyan, yani Tovmas'ın oğlu Kevork veya Kevork Tovmasoğlu denildiği gibi³⁶ Türklerde de Dervişoğlu Hüseyin, Mehmetoğlu Ömer gibi isimler verilmekte ayrıca Kambur Ali, Sağırın Hasan, Azman Cafer, Deli Tahir gibi lakaplar da kullanılmaktadır. Türklerde olduğu gibi Ermenilerde de görülen bu özellik toplumdaki sosyal ilişkileri düzenleyen bu tarz lakapların veya çeşitli kişisel özelliklerin adın önüne veya sonuna konulması, karşılıklı etkileşiminin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ermenilerin ilk çağlardan beri dillerinin değişmediğini iddia etmelerine rağmen Türkçe konuşmaları, Lennep'e ilginç gelmektedir. Keza o, eserinin sonunda Türkçe ve Ermeni dili arasındaki ses benzerlikleri ile ilgili örnekler de vermektedir³⁷. Yine Lennep, Türkiye'deki "*Ermenilerin zorunluluktan, baskıcı Müslüman efendilerinin dili*" olan Türkçeyi konuştuklarını bildirmekte, ancak hızla bu özelliğin değişerek kendi dillerine sahip çıkmaya başladıklarını ifade etmektedir³⁸. Lennep'in bu ifadesi Osmanlı Devleti'ni baskıcı olarak görmesinden kaynaklanabileceği gibi

³⁵ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 126.

³⁶ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 103.

³⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Henry J. Van LENNEP, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, C. II, [yayınlayan] John Murray, London 1870, s. 327-328; keza Türk ve Ermeni toplumlarının dilleri arasındaki ilişkilerle ilgili bkz. Fikret TÜRKMEN, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi yayını, İzmir 1992, s. 1-13; Y. KALAFAT, "Mitolojik Boyut", s. 98; yine bkz. Günay KARAĞAÇ, "Ermeni Dili ve Kültürü Üzerinde Etkiler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 967-973; Fikret TÜRKMEN, "Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 974-997.

³⁸ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 175, 299.

nihayetinde Ermenilerin başka bir devletin egemenliği altında yaşamasından ve ister istemez bağlı olduğu devletten etkilenmesinden kaynaklanan doğal bir sonuç olarak da görülmesi mümkündür.

Bu bağlamda öyle gözüküyor ki Ermenilerin Türkçe kullanması, Lennep'in ifade ettiği gibi “*efendilerinin baskıcı yönetiminden*” ziyade Osmanlı egemenliğinde mutlu ve mesut yaşadıklarını ve Türk kültüründen etkilendiklerini gösteren önemli bir ipucudur. Lennep'in bu tür bir ifade kullanmasına rağmen Osmanlı'nın bütün tebaasına diğer konularda olduğu gibi dil konusunda da baskıcı bir tutum izlemediği herkesin malumu olup misyoner olmasının önyargısı ile bu tür bilgiler verdiği akla gelmektedir.

Yine Van Lennep, eserinin bir başka yerinde ise özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde Türk kadınlarının da Ermeni diline merak saldıgını ifade etmektedir³⁹. Ancak esasen ülkenin pek çok bölgesinde Ermenilerin, Türkçe konuştukları anlaşılmaktadır. Mesela Yozgat'taki Gayrimüslimlerin çoğunun kendi dillerinin alfabelerini kullandıkları halde bu dillerde yazamadıklarını, hemen her zaman aralarında Türkçe konuştuklarını, Ermenilerin ve Rumların kendi milletinden arkadaşları ile mektuplaştıklarında da Türkçe yazdıkları ancak Ermeni ve Rum alfabelerini kullandıkları görülmektedir⁴⁰. Aynı özelliğin XIX. yüzyılın başlarında dahi Gümüşhane ve Erzincan bölgeleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır⁴¹.

Toplumsal gelenekleri en yoğun ve katıksız bir şekilde yaşatan grupların başında köylüler gelmektedir. Köylerde ilişkiler daha sıkı ve dayanışmaya dayalı olduğu için Türk ve Ermeni köylülerin yaşantıları ve köy hayatında kullandıkları bir çok unsur benzerlik göstermektedir.

³⁹ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 151.

⁴⁰ Fred BURNABY, *At Sirtunda Anadolu, On Horseback Through Asia Minor*, (çev. Fatma Taşkent), İletişim yayını, 3. baskı, İstanbul 2000, s. 145-146; aynı özellikle ilgili bkz. F. TÜRKMEN, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 26 vd.

⁴¹ AHMET ŞERİF, *Anadolu'da Tanin*, (yayına hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi), Türk Tarih Kurumu (TTK) yayını, C. I, Ankara 1999, s. 321; keza Hagop MINTZURİ, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, (çev. Silva Kuyumcuyan, Notlarla Basıma Hazırlayan Necdet Sakaoğlu), Tarih Vakfı Yurt yayını, Dördüncü baskı, İstanbul 2002, s. 68-69.

Resim-1 Türk Köylü Kadın

Resim-2 Ermeni Köylü Kadın

H. J. Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 21, 33.

Resim-1 ve 2’de de görüleceği üzere Türk köylü kıyafeti ve köy hayatı ile Ermeni köylü kıyafeti ve köy hayatı birbirinden çok da farkı değildir. Yörenin özelliğine göre Ermeni köylü kadınların saçlarına taktıkları aksesuarlar başörtülerinin altından fark edilmektedir. Yine Türk ve Ermeni kadınların elleri Doğu’da çok yaygın olduğu şekilde kına adı verilen bir fundanın yaprakları ile kırmızıya boyanmakta, kadınlardan bazıları ellerinin yanında ayaklarını ve saçlarını da kınalamaktadır. İki toplumdaki erkeklerden bazıları da saç ve sakallarını kına ile boyarlar. Ayrıca atların yele ve kuyruklarının da kına ile kırmızıya boyandığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki 2. resimlerde görülen Ermeni kadını Elizabet Hatunun kemerindeki süsler genellikle gümüş veya altın suyuna batırılmış gümüş olup üzerinde kıymetli takılar vardır. Türk ve Ermeni toplumlarında hane halkının kıyafetleri eğrilen yünden yapılırdı⁴² ki bu durum son derece doğal olup yaşam şeklinin birlikteliğinden başka bir şeyi göstermez.

Türkler ve Ermeniler arasındaki bu toplumsal ve ekonomik etkileşim iki toplum arasında ortak bir dil olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin “*bacılık*” ve “*hab*” sözcükleri her iki kültürün de ortak kullandığı sözcükler olmuştur. Her iki toplumda da bacılık; kardeş yerine tutulan, yakın arkadaş, kardeşlik anlamlarına gelirken, hab ise ekonomik bir dayanışmayı, kooperatifçiliğin

⁴² Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 127.

daha basitleştirilmiş bir şeklini ifade etmektedir⁴³. Bu anlamda Türk ve Ermeni toplumlarında hab; sütün, komşular arasında sıra ile ödünç alınıp verilmesi anlamına gelmektedir. Yine günlük yaşantıda köy evlerinin eklentileri olan bir çok yapı adlarının da iki toplumda da ortak kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin “*hatıl, mertek, örtme, loğ, hapenk, hakuka, cağ*” sözcükleri iki toplumda ortak olup Türk ve Ermenilerin birbirinden etkilendiğinin açık göstergesidir⁴⁴.

Yine tarımla ilgili bir çok kavramın da ortak sözcüklerle anlatıldığı anlaşılmaktadır. Mesela nadasa bırakılan tarlaya her iki toplumda da “*herg edilmiş*” sözcüğü kullanılmış, tahılın biçildiği tarlaya “*hozan*” denilmiş ve davarların kapatıldığı ağıla “*kom*” adı verilmiştir⁴⁵. Bu sözcüklerin kökeninin hangi kültüre ait olduğu meselesi ayrı bir inceleme konusu oluşturduğu için biz sadece bu sözcüklere karşılıklı kültürel etkileşimin bir örneği olarak bakmaktayız.

Osmanlı kültür mozaiğinin önemli bir unsuru olan müzik alanında da Ermeniler Türklerden etkilenmişlerdir. Aşağıdaki resimde görüleceği üzere köylerde özellikle Ermeniler arasında davulun yanında gözde müzik aletlerinden birisi gaydadır.

⁴³ Bacılık için bkz. *Türkiye’de Halk Ağzından (THA) Derleme Sözlüğü*, C. II, TDK yayını, Ankara 1965, s. 458; Hab etmek için bkz. *THA Derleme Sözlüğü*, C. VII, TDK yayını, Ankara 1974, s. 2246.

⁴⁴ Bu sözcüklerden *hatıl*; kereste, toprak evlerin tavanı, *mertek*; yapıların tavanında kullanılan kalın sırk, *örtme*; üstü kapalı, önü açık yer, odun ve yakacak konulan yer, üstü örtülü ağıl, *loğ*; toprak damları sıkıştırmak ve toprağı ezmek için kullanılan silindir taş, *hapenk*; yer altındaki depo, mahzen, eski evlerde ahıra inmek için evden ahıra açılan kapı, baca kapağı, *hakuka*; duvar altından geçen su yolu deliği, *cağ*; lavabo, banyo gibi anlamlara gelmektedir. Adı geçen kelimelerin ayrıntılı anlamları için bkz. *THA Derleme Sözlüğü*, C. III, TDK yayını, Ankara 1968, s. 841-842; *THA Derleme Sözlüğü*, C. VII, TDK yayını, Ankara 1974, s. 2255, 2279, 2306; *THA Derleme Sözlüğü*, C. IX, TDK yayını, Ankara 1977, s. 3082, 3350; *THA Derleme Sözlüğü*, C. XII, TDK yayını, Ankara 1982, s. 4592.

⁴⁵ Zeki ARIKAN, “Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 52-53. Yukarıda bahsi geçen sözcüklerin bugün halen Sivas-Erzincan arasında bulunan Suşehri ilçemizde de kullanıldığına tarafımızca şahit olunmuştur.

Resim-3 Bir Ermeni Gaydacı (Kavalcı)

H. J. Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 23.

3. resimde Niksar'ın bir dağ köyünde yaşayan Ermeni gaydacısı Püsküllü Artin (veya Harutyun), davul eşliğinde gaydasını çalmakta, köylülerden bazıları horon tepmekte, yaşlılar, çocuklar ve kadınlar da bunları izlemektedir⁴⁶. Türkler de düğünlerinde davul ve zurna ile eğlenmektedir⁴⁷. Evlerde daha güzel sesler çıkaran ud ve keman gibi müzik aletleri de kullanılır. Bazen de mükemmel bir piyano sesi veren, kanuna benzer ve küçük bir çekiçle vurulan ve santura denilen alete de rastlanmaktadır. İki toplumda da bu tür müzik icra edilirken daima şarkı da söylenir. Kısa şiir kıtalarından oluşan şarkılar müzisyenler tarafından ya hep beraber ya da karşılıklı olarak söylenir. Bu sırada çalgılar ya alçak sesle eşlik eder ya da hiç eşlik etmez, her kıtadan sonra çalgılar aynı melodiyi tekrar eder⁴⁸.

Lennepe'nin şaşırdığı bir diğer gerçek ise ülkedeki hemen bütün şarkıların Türkçe olmasıdır. O, Hıristiyan, Yahudi ve Çingenelerin de musiki ile ilgilendiklerini ancak bu tür bestelerin anlattığı duygu ve düşünceleri ifade etmekte, Türk dilinin daha uygun ve daha etkili olduğunu, yoksa bestecilerin tümünün Türk olmadığını bildirir. Ona göre her sınıftan insanın

⁴⁶ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 116; keza Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 248.

⁴⁷ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 268.

⁴⁸ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 116; keza bu konuda bkz. F. TÜRKMEN, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 26.

zevkine hitap etmek isteyen icracılar, herkesin anlayabileceği bir dili yani Türkçeyi kullanmayı tercih etmişlerdir⁴⁹.

Türkçenin geniş bir alanda konuşulması dışında, Ermenilerin Türklerle sürekli komşuluk ve dostane ilişkileri, dinleyici toplama imkanı, aşıkların kendilerini yerli halka daha yakın hissetme isteği, XVI. yüzyılda başlayan ve devam eden Türk aşık edebiyatındaki büyük gelişme, halkın Ermeni edebi dilini (Grapar) anlamaması, Ermeni aşıkların merakı da Türkçenin Ermeniler arasında bu denli kullanılmasında etkendir⁵⁰. Bu anlamda Ermeniler arasında Türk halk hikayelerinin oldukça yaygın olduğundan ve Ermenilerin, yoğun bir şekilde Türk kültürünün tesiri altında kaldıklarından Ermeni-Türk Edebiyatı adı verilen Ermeni harfleri ile yazılmış, metni Türkçe bir edebiyat türü de gelişmiştir. Ermeni aşıkları Türkçe söylemekle kalmamış, söyledikleri şiirlerin şekillerini de (koşma, bayatı vb.) Türklerden almışlardır⁵¹.

Osmanlı ülkesinde sosyal ve kültürel olarak huzur içinde yaşayan Ermenilerin ekonomik düzeyleri de oldukça yüksek olduğundan bu memnuniyet çerçevesinde Türk-Ermeni ilişkileri olumlu seyrini uzun süre devam ettirmiştir. Münferit bir örnek olarak düşünülebilecek bir olay olsa da bir zamanlar bir Ermeni bankerinin karısı, kırk dolarlık banknotu yırtarak sigarasını bununla sarabilmektedir⁵².

Bu şekilde Türk egemenliğinde müreffeh içinde yaşayan Ermeniler, başta İstanbul'da olmak üzere Anadolu'nun pek çok bölgesinde coğrafi şartlara göre ve ekonomik güçleriyle orantılı olarak mimari açıdan gösterişli evler yaptırmışlar, içlerini de muntazam bir şekilde donatmışlardır. Lennep'in bildirdiğine göre mesela Ankara'da karşılaştığı Katolik Ermeniler de İstanbul'daki dindaşlarının evleri modelinde ve güzelliğinde evler yaptırmaktadırlar⁵³.

Toplumsal etkileşimin en önemli göstergelerinden birisi olan mimari ve süsleme sanatında da görüleceği üzere aynı coğrafya üzerinde yaşayan iki toplum birbiri ile kaynaşmış, oturlan evler, dini farkların bir ayrımı değil, aynı coğrafyayı paylaşan iki toplumun ortak beğenilerini ortaya koymuştur.

⁴⁹ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 116.

⁵⁰ F. TÜRKMEN, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 29.

⁵¹ F. TÜRKMEN, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 24; keza Z. ARIKAN, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine", s. 53.

⁵² Lennep'in bildirdiğine göre Gayrimüslimler, servetlerini mücevher ve pahalı elbiselere yatırır ve bunlar sağlam kutularda saklanırdı. Kimi zenginler bazen servetlerini kiliselere götürüp teslim ederlerken bu durumun zaman zaman istismar edilebildiği anlaşılmaktadır. bkz. Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 105, 119.

⁵³ Van LENNEP, *Travels*, C. II, s. 175-176; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 105-106, 119.

Resim-4 İstanbul'da Ermeni bir Kadın Evinde

H. J. Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 13.

Üstteki resimde Kandilli'de bir Ermeni evinde görüleceği üzere evin içi son derece muntazam düzenlenmiş, Türk evlerinde olduğu gibi divanlar evlerin hemen üç duvarını da kaplamıştır. Lennep'in bildirdiğine göre divan, Doğu evlerinin tek mobilyasıdır⁵⁴. Evlerin içleri alçı ile sıvanmış ve ev sahibinin maddi durumuna göre ahşap işleri ile süslenmiştir. Duvarlarda kır manzaraları, meyve ve çiçek resimleri bulunmakta olup iki toplumun evlerinde de son derece güzel süslenmiş tavanlara rastlanmaktadır⁵⁵.

Kültürel etkileşimin en önemli unsurlarından birisi de şüphesiz kıyafetlerdir. Kıyafetleri dini kurallar belirlediği gibi coğrafi şartlar, gelenekler, dönemin modası da etkilemektedir. Bu şekilde kıyafet, kültürlerin etkileşiminin en önemli göstergelerinden birisi olmuştur. Lennep, Türkiye'deki insanların kıyafetleri ile ilgili bilgiler de vermekte ve Türk ve Ermenilerin kıyafetlerini kıyaslamaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı ülkesinde Tanzimat'tan önceki dönemlerde giyim konusunda Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki farkın muhafazasına çok fazla dikkat edilirdi.

Bu farklar elbise, başlık, ayakkabı ve kıyafetlerin renklerine de yansımıştır. Rum, Ermeni ve Yahudiler, peygamber neslinden olmayan Türkler gibi başlarına yeşil renk saramazlar, Müslümanların elbiselerini

⁵⁴ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 105.

⁵⁵ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 119.

taklit edemezlerdi⁵⁶. Keza misyoner Lennep de aynı anlamda bilgiler vermekte ve önceleri sınırlayıcı yasaların her giyim eşyasını rengini ve biçimini belirlediğini sonraki dönemlerde ise bu özelliğin değişmeye başladığını ifade etmektedir⁵⁷. Tanzimattan sonra bu farklılıklar değişmiş, iki toplum arasında kadın ve erkek giysilerinde hemen aynı, birbirinden farklı olmayan bir tarz ortaya çıkmıştır.

Bu anlamda Lennep'in ifadelerine göre Türkiye'de her iki toplumun erkek kıyafetleri daima hazır alınır ve bu kıyafetler atölyelerde dikilirdi. Yapılması gereken tek şey boyun kısmını bir iki santim düzeltmektir. Ülkedeki kadınlardan bir çoğu dikiş dikmeyi bilmezler. Gömlek ve iç donları son derece bol giyecekler olup hemen hemen her vücuda uyar. Pantolonlar iki ucundan ve bir yanında birbirine dikilmiş uzun bir kumaş parçası olup köşelerde ayakların sokulması için iki açıklık vardır. Ceketler de çeşitli biçimlerde olup bazen kısa bazen uzun olabilmekte, kollar yalnızca dirseklere kadar gelmektedir. Kısacası Türk ve Ermenilerin kıyafetleri genellikle bol, serbest ve kat kattır. Vücudun bütün kusurlarını gizler. Ancak böylece kolay hareket etme yeteneği ortadan kalkmaktadır. Başa giyilen fes ise insanları ne soğuktan ne güneşten korumaz⁵⁸. Bu tarz giyim genel olarak Müslim veya Gayrimüslim erkekler açısından fark etmemekle birlikte Gayrimüslimlerin daha koyu renkler giydikleri anlaşılmaktadır.

Anadolu'daki Ermenilerin ve Türklerin giyim kuşam açısından belirgin farklılıklar taşımadığını belirten Lennep, Türk ve Ermeni kadınlarının modayı takip etmekte de birbirlerinden geri kalmadıklarını ifade etmektedir. Özellikle İstanbul'da yaşayan halkın kıyafetleri kültürel etkileşimin bir sonucu olarak çok büyük benzerlikler göstermektedir. Lennep'e göre örneğin iki toplumda da başa giyilen şapka renkli ve çiçekli bir muslinden⁵⁹ yapılır ve genellikle çiçeklerin veya bir meyvenin çok güzel bir taklidi olan ipek bir kenardan oluşur. Ermenilerin ev kıyafetleri dışarının aksine son derece parlak ve renkli olup saf ipekten veya çiçekli ya da çizgili bir kumaştan yapılmaktadır. İki toplumda da kıyafetlerin uzunlukları modaya bağlı olarak değişir. Ancak kıyafetlerdeki bolluk ve uzunluk, hareketleri büyük ölçüde engeller. Ev içinde giyilen terlikler genellikle kırmızı, mavi veya saten üzerine altın veya gümüş iplikle incelikle işlenmiştir. Lennep'in ayrıntılı bir şekilde anlattığı kadınların giyim tarzı, Türk ve Ermeni kadınlarında bir çok ortak motif taşımaktadır. Bu anlamda Türk ve Ermeni

⁵⁶ Şefika KURNAZ, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı yayını, Ankara 1991, s. 33.

⁵⁷ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 104.

⁵⁸ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 104.

⁵⁹ Muslin; mendil ve iç çamaşırı gibi şeyler yapılan sıkça dokunmuş, ince hafif bir çeşit kumaş, bu kumaştan yapılmış olan demektir. Bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, C. III, MEB yayını, İstanbul 2000, s. 2026.

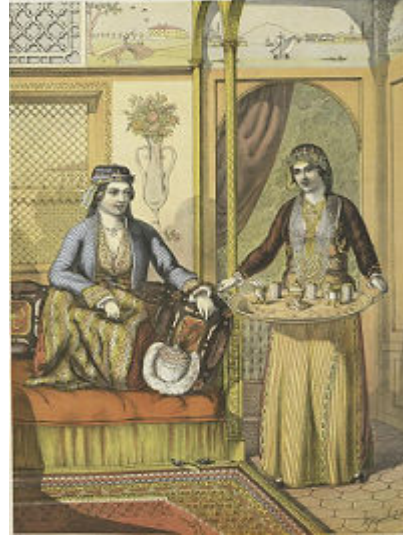
kadınların ve kızların başlarına örttükleri başörtülerinin ortak adı “*lacag, leçek, neçek*” idi⁶⁰.

Lennepe’ye göre Ermeni kadınların başındaki şapka alışılmamış türden olup karton bir parçadan meydana gelir. Bunun üzerine parlak renkler bulunan bir mendil örtülmüştür. En tepesinden her iki tarafa altın süsler ve sikkeler ile incilerin de bulunduğu zincirler sarkar. Boyun çevresine çeneyi de kapatacak şekilde beyaz bir mendil sarılmış, bunun üzerine bir gerdanlık takılmıştır. Mendilin iki ucu ile başın arkasında büyük bir düğüm yapılmakta ve sırttan aşağı bir hayli uzun bir kısmı sarkmaktadır. Çiçekli muslinden küçük bir parça ise alnın kenarına bağlanmıştır. Yabancı olmadığında bir yana çevrilir ve yüz açık bırakılır. Bununla birlikte bir yabancı görünür görünmez bu parça hemen aşağı indirilir ve bütün yüzü örter. Bunun altında kenarları işli olan gömlek vardır. Pantolon parlak renkli çizgili kumaştan yapılmıştır ve kıyafet tamamıyla yerlidir. Yünden yapılmış beyaz çorapların görünen kısımlarına küçük çiçekler işlenmiştir. Kadınlar, tabanı da aynı maddeden yapılmış ince deriden bir ayakkabı giymektedir. Odadan dışarı çıkarken bunun üzerine kalın tabanlı bir terlik giyilmektedir⁶¹.

Resim-5 Türk Kadın Evinde

Resim-6 Ermeni Kadın Evinde

H. J. Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 17, 25.

⁶⁰ Z. ARIKAN, “Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine”, s. 52; iki toplumda da *leçek-lacag*; tülbet, başörtüsü, yün atkı, *neçek*; bezden tülbentten yapılmış başörtüsü anlamlarına gelmektedir. Bkz. *THA Derleme Sözlüğü*, C. IX, TDK yayını, Ankara 1977, s. 3069, 3243.

⁶¹ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 136; Ermenilerin giydikleri ayakkabı “*kalik*” (Z. ARIKAN, “Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine”, s. 52), olarak adlandırılmakta olup günümüzde mesela Suşehri çevresinde ayakkabı anlamında “*kelik*” sözcüğü kullanılmaktadır.

Yukarıdaki resimlerden de anlaşılacağı üzere İstanbul'daki kıyafetler ile Anadolu'nun değişik bölgelerindeki kıyafetler birbirinden farklıdır. 6. resimde görülen kıyafet Lennep'in bildirdiğine göre Ermeni kadınların zamanla değişikliğe uğramış milli giysisidir. Ona göre Ermeni kadınların kuşağının altından, önden iki yana doğru açılan elbise yere kadar uzanır. Sarkan uzun kol eski tarzdadır. Son zamanlarda bunun yerini daha kısa bir kol almıştır. Ceket genellikle altın ipekle işlidir. Ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi özellikle İstanbul'daki Ermenilerin modayı yakından takip ettikleri ve 5. resimde görüleceği üzere Türk kadınları gibi kıyafetlerine çok para harcadıkları anlaşılmaktadır. Mesela misyoner Lennep, 6. resimde görülen ve elinde kahve tepsisi taşıyan Ermeni kadının üzerinde en az üç bin dolarlık mücevher bulunduğunu ifade etmektedir⁶².

Benzer şekilde Van Lennep, İstanbul'daki Türk hanımlarının kullandıkları, yüzü ve vücudu gizleyen giysileri anlatırken, önce beyaz muslin parçasının burnu ve yüzün alt kısmını kapatacak şekilde gözlerin altına yerleştirildiğini, başın iki yanına bağlandığını ve göğse kadar sarktığını bildirir. İkinci olarak aynı maddeden yapılmış daha büyük bir kumaş parçası gözlerin üzerinde alnı da örtecek şekilde başa örtülür ve öndeki parçanın uzunluğu kadar arkaya, sırtta sarkar. İnce merinos yünü veya benzeri bir ince yünlü dokumadan yapılmış bir pelerin ise bütün vücudu örter. Bu omuzlardan aşağı dökülen ve hemen hemen yere kadar uzanan dikdörtgen bir parçadır. Pelerinin önü elle tutulur ve omuzlardan aşağı dökülen kumaş bütün vücudu gizler. Böylece dizin biraz altına kadar uzanan pantolonlar görünmez. Sarı deriden bir çift bot ve altına da aynı renk terlik giyilir. Bir odaya girerken terlik dışarıda bırakılır, bot ise bir divanda uzanırken bile giyilebilir⁶³. Tasvir edilen Türk ve Ermeni kıyafetlerden iki kültür arasındaki folklorik benzerlikleri de görmek mümkündür.

Misyoner Lennep, farklı milletlerin kadınlarının Müslümanlardan pelerinlerinin rengi ile ayırt edilebileceğini bildirmektedir. Müslümanlar genellikle elma yeşili, kırmızı, limon sarısı ve gök mavisi gibi canlı, parlak renkler giyerken, Hristiyan ve Yahudi kadınlar ise gri, mor gibi koyu, cansız ve belirsiz renkler giyerler. Yüzleri de daha az örtülmekte olup yalnızca ağızlarını kapatmaktadırlar. Sarı bot ve terlik giyemezler, yalnızca koyu renk ayakkabı giyerler.

⁶² Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 118-119.

⁶³ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 101.

Resim-7 Türk ve Ermeni Kadınlarının Ev Dışındaki Halleri

H. J. Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 9.

7. resimde ön planda görülen Türk kadını ve yanında duran ve annesine benzer kıyafetler giyen bir kız çocuğudur. Arka plandaki kadın ise Lennep'e göre Ermeni kadınıdır. Bu dönemde başkentteki bazı Ermeni ve Rum hanımları, Avrupaî giysileri benimsemişler hatta şapka dahi takmaktadırlar. Diğer bölgelerdeki Gayrimüslimler ise buna kısmen uymuşlardır. Ancak muslin peçe ve pelerinlerini çıkarmaya cesaret edememişlerdir. Resimde arka planda görülen ve elinde şemsiye bulunan Ermeni kadında da görüleceği üzere Gayrimüslimlerin bir kısmı Avrupaî eldiven ve ayakkabı kullanılmaktadır. Başkalarının yanında iken yüzün kapatılmasını Hristiyan kadınlar yalnızca kişisel güvenlik açısından uygulamışlardır. Gayrimüslim kadınlar inançları nedeniyle kendilerine düşmanca duygular beslemeyecek kişilerle karşılaşma korkuları olmadığında, evdeki giysileri ile sokağa çıkarlardı⁶⁴.

Aslında daha önceki dönemlerde Müslüman ve Gayrimüslimlerin belli olması için uygulanan bir takım özellikler Tanzimat Fermanı ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Mesela Gayrimüslimler üç katlı ev yapamaz, at yerine katıra binerler, Müslümanlar sarı, Gayrimüslimler ise siyah ve mor

⁶⁴ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 101.

ayakkabı giyerlerdi⁶⁵. Ancak sonraki dönemlerde kıyafetlerin renkleri ile ilgili bu uygulama değişmeye başlamıştır. Fakat yine de geçmişin izlerinin silinmesinin çok kolay olamayacağı da unutulmamalıdır.

Ülkedeki Hıristiyan kadınlar, özel hayatlarında hemen Avrupalılar gibi serbest olmakla beraber, bazen Türk modasına uyar ve aynen Türkler gibi kırmızı, beyaz renkleri kullanırlardı. Ama bunun dışında ecnebi kadınların hâl ve tavırlarını kopya ederlerdi. Ancak halk içindeki kılıkları Müslüman kadınlarınınkinin aynı olup, başka bir kılıkla dışarı çıkamazlar, yüzlerini örtme veya örtmeme ise yöreden yöreye değişiklik gösterirdi. Rumeli ve İstanbul'daki kadınlar yüzlerinin bir bölümünü açık bırakırlarken, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni kadınlar ise yüzlerini örterlerdi⁶⁶. Yine İmparatorlukta yaşayan kadınlar, hangi milletten olursa olsun, gerek davranış, gerekse giyim bakımından sokakta azami derecede edebe uygun hareket etmeye mecburdur. Aksi halde zaptiye memurları sokaklarda kadınlara sert ikazlarda bulunurdu⁶⁷.

Lenep'in Türk-Ermeni toplumlarının kıyafetlerinin benzerlikleri ile ilgili bu anlamdaki tespitleri, sonraki dönemlere ait farklı kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. Mesela 1911 yılında Anadolu'ya giden Tanin gazetesi mensubu Ahmed Şerif, Ermeniler ile Türk erkeklerinin hemen hemen aynı kıyafeti giydiklerini, iki toplumun kadınlarının ise hiçbir şekilde ayırt edilemeyeceğini çünkü Ermeni kadınlarının Müslüman kadınlardan daha fazla tutucu olduklarını, hayatta bütün ayrıntıların, bütün toplumsal şartların bu iki toplumu birleştirdiğini, birbirine uyumlu hale getirdiğini ve kaynaştırdığını ifade etmektedir. Yine o, iki toplum arasında anlaşmazlık olduğu yolundaki ısrarları anlayamadığını söylemekte ve "*hayatın, toplumsal ve ruhsal şartların bu kadar birleştirdiği insanların*" esas noktalarında anlaşmazlığa düşmelerinin mümkün olmadığını da ifadelerine eklemektedir⁶⁸.

İmparatorlukta kimi zaman Ermeniler dinlerini değiştirebilmekte idiler. Ancak Lenep'e göre Gayrimüslimlerin Müslüman olmaları sırf dini sebeplere dayanmamaktadır. Gayrimüslimler açısından din değiştirmelerde, bazen kilise vergisinden kurtulmak, bazen kişisel siyasal etkiyi muhafaza etmek, bazen de yabancı bir devletin belirli bir milletin üyelerine sağladığı

⁶⁵ Bahaeddin YEDİYILDIZ, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, (edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (İRCİCA) yayını, İstanbul 1994, s. 493.

⁶⁶ S. FAROQHI, *Osmanlı Kültürü*, s. 125.

⁶⁷ Dilaver CEBECİ, "Tanzimat Dönemi İstanbul'unda Aile Hayatı ve Kadınlık", *Türk Yurdu*, C. XII, S. 53, (Ocak 1992), s. 43.

⁶⁸ AHMET ŞERİF, *Anadolu'da Tanin*, C. I, s. 320-331.

himayeden yararlanmak asıl gaye idi⁶⁹. Bunun dışında bir Ermeni kızının, Müslüman olmak istemesi, Türkler ve Ermeniler arasında büyük bir kıskançlık yaratmaktadır. Dindar Ermeniler kendi cemaatlerinden ayrılıp Katolik ya da Protestan olan kişilere dahi nefretle bakmakta olup, Hristiyanların din veya mezhep değiştiren kişilere karşı Türklere oranla, daha hoş görüsüz olduklarını bilinmektedir⁷⁰.

Bu anlamda Lennep, Ankara ve çevresinde yaşayan Ermenilerin bu konuda daha hassas olduklarını belirtmektedir⁷¹. Fakat tüm bu yasaklamalara rağmen iki toplumun ortak bir kültürün temsilcileri olarak dini alanda da bir takım etkileşimler yaşadıkları bilinen bir gerçektir. Ancak iki toplumdun birbirine aşık gençler arasında din, kavuşmaya engel bir unsur olarak görülmektedir. Ermeni kızı *Ahçik*'e⁷² aşık olan Türk delikanlı, *Ahçik*'le evlenebilmek için onu Müslümanlığa çağırmakta ve "*Gel kız Müslüman ol, alayım seni, ben dinimden dönsem el kınar beni*" diye duygularını ifade etmektedir⁷³.

Toplumda farklılıkların veya benzerliklerin ortaya konulduğu törenlerden birisi de şüphesiz evlilik ve düğünlerdir. Lennep'e göre Türkiye'de farklı cinslerin birbiri ile ilişki kurması gerek dini açıdan gerekse yıllar boyu hüküm süren gelenekler tarafından yasaklandığı için evlilikler Avrupa ve Amerika'dakilerden farklı şekillerde yapılmaktadır. Anadolu'daki Ermeniler kendi aralarında olduklarında ve Müslümanların gelme tehlikesi olmadığında, karşılıklı ilişkilerinde oldukça serbesttirler. Hristiyanlar arasında genç erkekler ve genç kızlar Müslüman gençlere nazaran birbirleri ile daha sık karşılaşabilir⁷⁴. Ancak farklı eğitim öğretim sebebiyle iki cins arasında bir duygu ve sevgi eksikliği bulunmaktadır. Bu durum Hristiyanlardan çok Müslümanlar için ve genel toplum için de geçerlidir⁷⁵.

Lennep'in bildirdiğine göre Osmanlı toplumunda evlenecek insanların karşısındaki kişinin karakterini, zevklerini ve alışkanlıklarını inceleme şansı genel olarak yoktur. Bu durum Türkler için daha katı uygulanmakta olup kızların yüzü görülemediği gibi sesleri de duyulamamaktadır⁷⁶. Yine de kızlar erkeklere göre daha şanslıdır. Çünkü en azından etraflarını görebilmektedir. Eş seçiminde Türk toplumunda olduğu

⁶⁹ Örnekler için bkz. Van LENNEP, *Travels*, C. II, s. 176-177.

⁷⁰ F. BURNABY, *At Sirtında Anadolu*, s. 136.

⁷¹ Van LENNEP, *Travels*, C. II, s. 176.

⁷² Ermeni kızını temsil eden *Ahçik* adı, bugün Suşehri ve çevresinde hata yapan genç kızları eleştirmek anlamında "*seni gidi Ahçik seni*" şeklinde sıfat olarak kullanılmaya devam etmektedir.

⁷³ Z. ARIKAN, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine", s. 52.

⁷⁴ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 262-263.

⁷⁵ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 118.

⁷⁶ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 120; Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 262-263.

gibi Ermenilerde de anne babalar söz sahibi olup iki toplumda da kızların beğenildiği yer hamamlardır⁷⁷.

Ermeni cemaatinde yakın akrabalar arasında evlenmeye izin verilmediği gibi boşanmak da çok zordur. Özellikle fakir Ermeniler arasında kiliselerine bağlı olan Çingenelerden kız alınıp verildiği görülmektedir. Hangi şartta olursa olsun üçüncü bir evlilik ise yasaktır. Evlenen kişiler arasında yaş farkı çok fazla değildir. Türk toplumunda olduğu gibi Ermeni kızları da genellikle ondört onbeş, erkekler ise onsekiz yaşından önce evlenmezlerdi⁷⁸.

Türkiye’de evlilik törenleri genellikle insanların zamanlarının bol olduğu ve evlerinde buldukları kış mevsimi içinde gerçekleştirilirdi. Ermeniler için ise bu süre daha kısıtlıdır. Çünkü Ermeniler kilisenin et yemelerine izin verdiği zamanlarda tören yapmaktadır. Evlilik töreni için Pazar akşamı tercih edilir. Aynı gün içinde rahibin katılması gereken çok sayıda tören varsa Pazartesi ve Perşembe de aynı derece uğurlu olarak kabul edilir. Türklerde ise evlenmek için daima Perşembe öğleden sonra tercih edilir. Pek çok yerde Ermeniler, törenlerini gece yarısı yaparlar. Lennep bunun gerekçesi olarak Müslümanların, Ermenileri rahatsız etme ihtimalini gösterir⁷⁹. Ancak Ermenilerin düğün için gece vaktini tercih etmelerinin başka sebepleri de bulunabileceği muhakkaktır.

İki toplumda da evlenecek kişiler zengin ise törenden önce günlerce eğlence ve şenlik yapılır. Hem damadın hem de gelinin evinde müzikli ziyafetler verilir. Çoğu kez sofralar sabahtan akşama kadar kurulu durur ve tarafların bütün yakınları ve hatta halk kalabalık gruplar halinde sofrada yerlerini alırlar. Gelemeyecek olanların payları evlerine gönderilir. Yemekler genellikle pilav ve kuzu etidir. Sofralardan kuvvetli bir içki ve üzüm suyundan yapılan rakı da eksik olmaz ve pek çok törende, hem rahipler hem de davetliler kendilerini kaybetmiş olarak evlerine götürülmek zorunda kalıncaya kadar içerlerdi⁸⁰. Türk ve Ermeni düğünlerinin zaman, ikram edilen yemekler, davranış biçimleri, içki sofraları ve adetleri bakımından son derece benzer olduğu görülmektedir.

Yine her iki toplumda gelin ve damat kendi arkadaşları ile hamama giderdi. Gelinin ellerine kırmızı kına yakılır, kimi Ermeniler evlilik törenini Türkler gibi evlerinin içinde yaparlardı. Törenin kutlanmasından hemen önce, gelinin çeyizi damadın evine taşınırdı. Ermeniler kimsenin dikkatini

⁷⁷ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 263.

⁷⁸ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 263-264; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 121; keza bu özellik sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bkz. H. MINTZURİ, *İstanbul Anıları*, s. 54.

⁷⁹ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 266; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 121.

⁸⁰ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 267; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 121.

çekmemek için bunu gizlice yaparken Türkler çeyiz taşınmasını son derece gösterişli bir şekilde yaparlar ve törenin en önemli bölümünü bu oluştururdu⁸¹. Lennep bunun da gerekçesini Müslümanlar arasındaki külhanbeylerinin, Ermenileri rahatsız etmesi, çeyizi çalması veya zorla alması ihtimaline bağlamaktadır⁸². Ermenilerin düğünlerinin genel uygulanış biçimine bakıldığında Türklerden farklı olmadığı açıkça görülmektedir. Mesela hamama gitme geleneğinin Türklerde de varolduğu bilinmektedir. Hamam geleneği düğünlerin vazgeçilmez eğlence anlayışını bizlere yansıtmakta, bu tüm Osmanlı toplumuna akseden geleneksel bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Lennep'in ifadelerine göre Osmanlı ülkesinde bütün milletlerin ve farklı sosyal zümrelerin gelinlerinde olduğu gibi Ermeniler arasında da gelinlerin tacına "dodos" denilen borazan biçiminde, geniş ucu yukarı dönük kartondan bir başlık bağlanırdı. Türk ve Yahudi gelinlerinde de başlığın altındaki baş çevresi, tabii ve suni çiçeklerle süslenirdi. Türk gelinleri peçe takmazlar ve yüzleri, bal sürülerek yapışkan hale getirilmiş koyu renk ipek parçaları ve altın tellerle örtülürdü⁸³. Yahudi gelinleri ise kendilerini hiçbir şekilde gizlemeyen tül inceliğinde bir peçe takarlardı. Türk gelininin gözleri daima yeredir. Yahudi gelinleri ise utangaçlık ve iffet sebebiyle gözlerini tamamıyla kapatırlar. Ermeni gelini başlığın üzerine atılmış arkasından yere kadar sarkan ve altın ipeklerle işlenmiş beyaz bir duvak takar, bu sırada kırmızı bir ipek peçe yüzünü örterdi. Bazen incilerden yapılmış kavis şeklinde bir kordon takılır ve bunun üst kısmına yakın bir yere, rahip tarafından takdis edilmiş küçük bir haç bağlanırdı⁸⁴.

Bahsettiğimiz üzere düğünlerin ayrıntıları iki toplumda da birbirine benzemektedir. Ermeni kadınlar, diğer Doğulu kadınlar gibi atın üzerine yan oturur, damadın yanında *sahte damat* (muhtemelen Türklerdeki *sağdıç*) bulunurdu. Ellerinde kırmızı mendiller bulunan gerçek ve sahte damatlar bunları ağızlarına tutmakta, omuzlarında güvercin ve melek figürü bulunan şal taşımaktadır. Damatlar, mevkileri ve milliyetleri ne olursa olsun yolda karşılaştığı her kesin elini öpmek zorundadır. Kiliseye vardıklarında kral ve kraliçe gibi selamlanan damat ve gelin, yüz yüze otururlar. Ayın şarkıları söylenir, alınları birbirine değer. Yaklaşık bir saat süren çeşitli seremonilerden sonra rahibin nikahı resmen ilan etmesiyle tören sonuçlanır ve düğün alayı damadın evine gider.

İfadelerden anlaşılacağı üzere dini motifler doğal olarak her iki toplumda da birbirinden farklı olup bunun dışındaki bütün ayrıntılar Türk ve

⁸¹ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 267; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 121.

⁸² Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 268.

⁸³ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 268-269.

⁸⁴ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 122, 131.

Ermeni toplumlarında hemen aynı özellikleri taşımaktadır. Bu bağlamda Ermeni gençlerin dini törenden sonraki eğlenceleri iki toplumda birbirinden farksız devam etmektedir. Gecenin geri kalan bölümü eğlencelerle geçirilir ve ertesi gün, gün boyunca ziyaretçiler ve tebrikler kabul edilir. Düğünlerdeki bu ortak davranışlar ve beğeniler bu iki toplumun o dönemde ne kadar iyi kaynaştığını gösteren önemli delillerdendir.

Resim-8, Resim-9 Ermenilerin Evlilik Törenlerinden Görünümler

H. J. Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 27, 29.

Düğünü gösteren 8. resimde damat, Lennep'in sahte damat dediği sağdıçın elinden tutmakta, gelin ise bir atın üzerinde oturmaktadır. Atı gelinin erkek akrabaları takip etmekte ve arkadan da hanım arkadaşları gelmektedir⁸⁵. Alayın ardından gerçeği gibi giyinmiş on-on iki adet sahte damat gelmekte olup bunlar insanları eğlendirmek için damadın bütün hareketlerini taklit etmektedir⁸⁶. Bilindiği üzere Türk toplumunda düğünlerde damadın yanında sağdıç bulunması adeti eskiden olduğu gibi halen devam etmektedir. Ancak Türklere sağdıç tek kişidir. Görüldüğü gibi ufak farklılıklar olmakla beraber Ermenilerle Türklere düğünleri birbirine çok benzemekte toplumsal örgünün bu iki unsuru, Osmanlı kültürüne zenginlik katmaktadır.

Dikkat çekeceği üzere 9. resimde ise gelin yeni evinde ayakta durmakta kayınvalidesi ise misafirleri kabul etmektedir. Yere oturmuş saz

⁸⁵ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 120-121.

⁸⁶ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 122.

şairi ise sazı ve şarkıları ile topluluğu eğlendirmektedir⁸⁷. Kadınlar da genelde kendi kendilerine tambur çalarak, şarkı söyleyerek eğlenirler. Gelin bu süre boyunca ayakta beklemek zorundadır ki bu gelenek Türk toplumunda da mevcuttur. Bu durum Türklerle Ermeniler arasındaki geleneksel ortak davranışlardan birisi olan “*gelinlik etmek*”tir. Gelinlik etmek terimi yeni evlenmiş gelinin belirli bir süre kaynata, kaynana ve evin diğer erkekleri ile konuşmaması manasına gelmektedir. Türklerde oldukça yaygın olan bu davranışın Ermeniler arasında da geçerli olması Osmanlı toplumunun kültürel davranışlarını sergilemektedir⁸⁸. Yukarıdaki resimde de bunun örneği görülmektedir. Bu süre zarfında gelinler yemeğini peçesinin altından yemek zorundadır. Akşam üzeri rahip eve gelince önce töreni yönetmek için pazarlık ettiği ücreti alır. Daha sonra çifti takdis eder ve gelinin başına taktığı küçük haçı çıkarır⁸⁹.

Ermeni kızlar evlendikten sonra bir yıl veya bazen daha uzun süre ağızlarına bir mendil sararlar ve yalnızca fısıltıyla konuşmalarına izin verilir. Bunun sebebi yeni ferdin aileye kabul edilmesiyle evin huzurunun bozulmamasını sağlamaktır. Yeni gelin ancak bir çocuk doğurunca kayınvalidesi tarafından sahiplenir. Genç anneler çocuklarına karşı sevgi gösteremezlerdi. Çünkü bu durum son derece ayıp karşılanırdı⁹⁰. Türk geleneklerinde de yeni gelinin fısıltıyla konuşması alışkanlığı bulunmaktadır.

Yine her iki toplumda da yeni doğum yapmış kadınlara “*albastı*”ğına inanılır, ayrıca Türk ve Ermeni toplumunda boşanma hoş karşılanmaz ve boşanma olaylarına sık rastlanılmazdı. Ermeniler arasında ise evlendikten sonra boşanmak neredeyse imkansızdır⁹¹. Bunların yanında iki toplumda da “*ocağın tütmesi*”, bir evin içindeki insanlarla birlikte sürekliliği vurgulayan ortak bir deyim olarak karşımıza çıkmaktadır⁹².

Genel anlamda yaşantıları birbirine çok benzeyen iki toplum arasında sosyal ilişkiler de gelişmiştir. Bu kurallar çerçevesinde Türkler ve Ermenilerin çok iyi geçinerek yaşadıkları, birbirlerine misafirliğe gidip geldikleri Lennep tarafından ifade edilmektedir⁹³. Hatta kimi Ermenilerin

⁸⁷ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 123.

⁸⁸ Z. ARIKAN, “Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine”, s. 52-53; Y. KALAFAT, “Mitolojik Boyut”, s. 100.

⁸⁹ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 122-123; Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 270, 276.

⁹⁰ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 123-127.

⁹¹ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 274-277; Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 123.

⁹² Z. ARIKAN, “Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine”, s. 52; Y. KALAFAT, “Mitolojik Boyut”, s. 99.

⁹³ Van LENNEP, *Oriental Album*, s. 103.

evlerinde muhtemelen misafir olarak gelen Müslüman komşuları için namaz seccadesi ve tespih bulunduğu da anlaşılmaktadır⁹⁴.

Tarihin önemli kaynaklarından birisi olan mezar taşları da Türk ve Ermeni toplumunda benzerlikler gösteren somut kanıtlardandır. Mesela Türk mezar taşlarında koç figürleri bulunduğu bilinmekte olup⁹⁵, Van Lennep'in ifadelerine göre aynı şekilde Tokat'ta bulunan kimi Ermeni mezarlarının taşlarında da çömelmiş koç figürleri yer almaktadır⁹⁶.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin özellikle gerileme döneminde Anadolu'ya pek çok misyonerler gelmiş ve özellikle Osmanlı'nın sadık tebaası olan Ermeniler üzerinde çeşitli propagandalar yürütmüşlerdir. Bu dönemde Türkiye'de faaliyet gösteren ve araştırma konumuzu oluşturan Amerikalı kongregasyon misyoneri Henry John Van Lennep, Türk-Ermeni toplumları arasındaki kültürel ilişkileri kendi yorumlarını da katarak eserlerinde anlatmıştır.

Van Lennep'in eserlerinde misyoner olmasından kaynaklanan önyargısı ve Hristiyan taassubu genel olarak oldukça azdır. Bunda onun İzmir'de doğması, çok iyi Türkçe bilmesi, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde uzun süre incelemelerde bulunması, kültürünün yüksek seviyede olması önemli etkenlerdir. Bu çerçeveden olmak üzere Lennep'in Türk ve Ermeni toplumları arasındaki kültürel ilişkileri ile ilgili izlenimlerini nazarımızda daha da değerli kılmaktadır.

Misyoner Van Lennep'in eserlerinde verdiği bilgilere göre bahse konu dönemde Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkiler genel olarak oldukça iyidir. Lennep'in ifadeleri yanında "*Oriental Album*" adlı eserinde yer alan ve kendi yaptığı resimlere bakıldığında da Ermenilerin kılık kıyafet, eğlence anlayışı, söylenen türküler, şarkılar, düğün törenleri, hatta evlenen kızların tavırları vs. pek çok alanda Türklere benzediği görülmektedir. Dikkat çeken bir nokta ise misyoner Lennep'in ülkede yaşayan grupları birbirinden ayırmadan genel olarak Doğulular olarak nitelendirdiğidir. O, gerek Türkleri gerekse Ermenileri bazı ayrıntılar dışında birbirinden pek de ayrı görmez ve farklı anlatmaz. Zaten bu anlamda bilgiler veren pek çok farklı kaynak da Lennep'in görüşlerini destekler niteliktedir.

⁹⁴ Mesela Afyonkarahisar şehri için bkz. *Afyon Şer'iyye Sicili (A.Ş.S.)*, 567/261 (H. 1259/ M. 1844), 336; *A.Ş.S.*, 572/15 (H.1263/ M. 1847); *A.Ş.S.*, 573/135 (H.1263/ M. 1847/1848).

⁹⁵ Mevlüt ÜYÜMEZ, "Elvan Paşa'da Bulunan İki Türkmen Mezar Taşı", *VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, (18-20 Nisan 2005), Afyonkarahisar (baskıda); keza aynı anlamda bilgiler ve bu tür mezar taşı motiflerinin benzerlikleri ile ilgili örnekler için Y. KALAFAT, "Mitolojik Boyut", s. 97.

⁹⁶ Van LENNEP, *Travels*, C. I, s. 288-301.

İki toplumun birbirlerini ne kadar etkilediğini ve birbirlerinin kültürlerinde derin izler bıraktıklarını açıkça ortaya koymak açısından Ermeni asıllı Aşık Emir'in (öl. 1882) söylediği şu dörtlük oldukça manidardır⁹⁷.

*Din ayrı, möhkem gardaşıg,
 Senin bahtına benzerik,
 Gol bir, el bir eliyek, birlikte dağık (dağız),
 Ayrılıgda, nazik bir goluk (kuluz)*

Tüm bu anlatılanlardan anlaşılacağı üzere toplumsal ve kültürel şartlar, bu iki toplumu birbirine son derece yaklaştırmıştır. Ancak zamanla bu iki toplum arasındaki anlaşmazlığın bu kadar büyük boyutlara ulaşması oldukça üzücüdür. Dış mihrakların meseleyi kendi çıkarları doğrultusunda ne boyutlara ulaştırdığına esefle şahit olmaktayız. Oysa, İmparatorluğun son dönemlerinde yaşanan olumsuzluklar bütün Osmanlı toplumunun ortak sorunları idi. Yani Ermenilerin yaşadığı idari, sosyal ve siyasi anlamdaki tüm sıkıntıları diğer topluluklar da çekmiştir.

Ayrıca şunu da söylemek mümkün gözükmektedir ki XIX. yüzyılın sonlarına doğru ABD'ye göç eden Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından başta Ermeniler olmak üzere Rum ve Lübnanlı Hıristiyanların, Türkler aleyhinde yaptıkları propagandalar sonucunda, Amerika'da bir anti-Türk imajı oluşmuş ve zaten Batılı devletlerin düşüncesinde temeli daha önceki dönemlere dayanan ve var olan olumsuz Türk imajı, Avrupa insanının zihninde Türklerin, Ermenilere katliam yapabilme olasılığının kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak; Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türklerden ayrı bir yaşam biçimi sürmedikleri, hatta Gayrimüslim unsurlar arasında Türk kültür ve medeniyetiyle en fazla kaynaşmış milletin Ermeniler olduğu, ayrıca "Ermeni Sorunu" nun Batılı devletlerin kışkırtmaları sonucu ortaya çıkan suni bir mesele olduğu belirgin bir şekilde görülmektedir.

⁹⁷ F. TÜRKMEN, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, s. 32-33.

KAYNAKLAR

Afyon Şer'iyeye Sicilleri (A.Ş.S.) (Milli Kütüphanede),

A.Ş.S., 567/261, 336 (H. 1259/M. 1844),

A.Ş.S., 572/15 (H.1263/M. 1847),

A.Ş.S., 573/135 (H.1263/M. 1847/1848).

Kitap ve Makaleler

AÇIKSES, Erdal, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 935-947.

AHMET ŞERİF, *Anadolu’da Tanın*, (yayına hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi), Türk Tarih Kurumu yayını, C. I, Ankara 1999.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C. II, Cem yayınevi, İstanbul 1995.

AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 3, Ankara 1992, s. 1-16.

_____, “Amerikalı Misyonerlerin Raporlarında Türk İmajı”, *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, (28.X-1.XI.1985), Eskişehir 1987, s. 336-352.

ARIKAN, Zeki, “Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 51-54.

BURNABY, Fred, *At Sirtında Anadolu, On Horseback Through Asia Minor*, (çev. Fatma Taşkent), İletişim yayını, 3. baskı, İstanbul 2000.

CEBECİ, Dilaver, “Tanzimat Dönemi İstanbul’unda Aile Hayatı ve Kadınlık”, *Türk Yurdu*, C. XII, S. 53, (Ocak 1992), s. 43.

ÇELİK, Hüseyin, *Türk Dostu, İngiliz Türkolog Charles Wells Hayatı-Eserleri ve Osmanlı Türkleri İle İlgili Düşünceleri*, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1996.

DAVİSON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, C. II, (çev. Osman Akınhay), Papirüs yayını, İstanbul 1997.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt yayını, İstanbul 1998.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı Devletinin Kuruluşu”, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. I, Kitabevi yayını, İstanbul, 1997, s. 264.

KALAFAT, Yaşar, “Türk-Ermeni Kültür İlişkilerinde Mitolojik Boyut”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 95-100.

KARAAĞAÇ, Günay, ”Ermeni Dili ve Kültürü Üzerinde Etkiler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 967-973.

“Kongregasyon” md. *Meydan-Larousse*, C. VI, Meydan yayınevi, İstanbul 1990.

KURAN, Ercüment, “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 29-34.

KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı yayını, Ankara 1991.

LENNEP, Henry J. Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, C. I, [yayımlayan] John Murray, London 1870.

_____, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, C. II, [yayımlayan] John Murray, London 1870.

_____, *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, (yay. haz. Pars Tuğlacı), Altayhan Matbaası, İstanbul 1985.

LORY, Bernard, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Türkçe Konuşmak”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.-20. Yüzyıllar)*, (drl. François Georgeon-Paul Dumont), (çev. Maide Selen), İletişim yayını, İstanbul 2000, s. 291-306.

MINTZURİ, Hagop, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, (çev. Silva Kuyumcuyan, Notlarla Basıma Hazırlayan Necdet Sakaoğlu), Tarih Vakfı Yurt yayını, Dördüncü baskı, İstanbul 2002.

“Misyoner” md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt yayını, 2. baskı, İstanbul 1999.

ÖKE, M. Kemal, “Osmanlı İmparatorluğunda Cemaatler Arası İlişkiler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 16, (Haziran 1986), s. 73.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, C. III, MEB yayını, İstanbul 2000.

SELVİ, Haluk, “Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 119-126.

TÜRKMEN, Fikret, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi yayını, İzmir 1992.

_____, “Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 974-997.

Türkiye’de Halk Ağzından (THA) Derleme Sözlüğü, C. III, TDK yayını, Ankara 1968.

THA Derleme Sözlüğü, C. VII, TDK yayını, Ankara 1974.

THA Derleme Sözlüğü, C. IX, TDK yayını, Ankara 1977.

THA Derleme Sözlüğü, C. XII, TDK yayını, Ankara 1982.

ÜYÜMEZ, Mevlüt, “Elvan Paşa’da Bulunan İki Türkmen Mezar Taşı”, *VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, (18-20 Nisan 2005), Afyonkarahisar (baskıda).

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlı Toplumunu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, (edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (İRCİCA) yayını, İstanbul 1994, s. 441-510.

İnternet Kaynakları

<http://archiver.rootsweb.com/th/read/ayrshire> (15.03.2005).

<http://www.amherst.edu/~rjyanco/genealogy/acbiorecord/1837.html> (15.03.2005).

http://www.elibron.com/english/other/item_detail.phtml?msg_id (15.03.2005).

<http://www.famousamericans.net/henryjohnvanlennep/> (15.03.2005).

http://www.griffingweb.com/contented_to_feed_upon_husks.htm (15.03.2005).

<http://www.reeseeco.com/cat213/cat213e.htm> (15.03.2005).